

ЖИТОМИРСЬКА ЗЕМЛЯ ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ.

На основі літописів і досягнень сучасної історичної науки відтворена історія житомирської землі та людей, які жили на ній у ті далекі часи.

Згідно з давньоруськими літописами східні слов'яни почали розселятися на українських просторах у кінці V ст. Це був тривалий процес, який завершився лише в VIII–IX ст. Перший історик Київської Русі чорноризець Нестор у складеній ним «Повісті минулих літ» відтворив картину того розселення так: «... слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і називалися полянами, а інші – древлянами, бо осіли в лісах...» [1:2]. Характерно, що на друге місце після полян Нестор ставить саме древлян, і при цьому уточнює, що «древляни теж пішли від слов'ян і називалися древлянами» [2:7].

Жили вони за умов родоплемінного ладу і являли собою виразну етнокультурну спільність: мали свої звичаї, дотримувалися законів предків, мали свій норів. На відміну від доброзичливої характеристики полян літописець не жалує древлян. Він повідомляє: «А древляни жили подібно до звірів, жили по-скотські: і вбивали вони один одного, і весіль у них не було, а умикали вони дівчат коло води» [3:8]. Такими були найдавніші наші пращури, що розселилися на житомирській землі.

Кожному із 14 східнослов'янських союзів племен відповідає своя археологічна культура, яка дає можливість окреслити межі розселення кожного із них. Древляни жили у прип'ятьському Поліссі по Тетереви, Уші, Уборті до Случі, займаючи землі на північний захід від Києва та в Східній Волині. Шляхами сполучення для них служували ріки Прип'ять і Тетерів з їх притоками. Територія була вкрита лісами, і тільки верхів'я Случі, Горині, Тетерева були вільні від дерев. У житті древлян ліс завжди відігравав важливу роль. На думку М.Грушевського, умови місцевості сприяли тому, що древляни були більш схильні до полювання, бортництва, риболовства, ніж до землеробства [4:6:8]. Водночас ліс служив надійним захистом від кочівників, для яких він був непереборною перепоною.

Поступово в древлянському господарстві стало переважати землеробство, передусім підсічне в Поліській зоні й орне в Лісостепі. Серед злаків культивувалися жито, ячмінь, просо, згодом пшениця, знали вони також біб, горох, льон та інші культури. Найдавнішими знаряддями обробки ґрунту були суковатка й соха без залізного сошника. Поширення мали також ручні землеробські знаряддя праці: заступи, мотики, серпи й коси, які часто зустрічаються серед археологічного матеріалу. Мололи зерно на ручних жорнах.

Поряд із землеробством важливе місце у господарстві відігравало тваринництво. Окрім розведення великої рогатої худоби, відгодовували свиней, утримували кіз, овець та коней. Важливу роль у господарстві древлян відігравали полювання і рибальство. Вони полювали на турів, зубрів, лосів, а також тварин із цінним хутром: білок, куниць, лисиць, бобрів. У річках, озерах, яких було багато на поліській землі, ловили щуку, ляща, сома, судака та інших риб, якими кишіли ріки. Значну роль у їхньому житті відігравало бортництво – добування меду та воску, оскільки мед був важливим продуктом для сплати данини.

Знали древляни залізорудне ремесло та гончарну справу. Про це свідчать залізні серпи, сокири, молотки, кліщі, зубила, куадла, які знайдені археологами. Розвиток гончарного, ювелірного, косторізного, деревообробного ремесел, продукція яких ішла на задоволення князівського двору та на продаж, сприяв дальшому розширенню торгівлі й поглибленню майнової нерівності.

Провідною галуззю ремесла стало виробництво заліза та виробів з нього. Разом із землеробством воно становило основу економічного розвитку древлянського союзу племен. Залізо вироблялося із болотної руди, на яку багата була поліська земля. Болотна руда містила в собі від 18 до 40 відсотків заліза. Городськ на Тетереві (нині с.Городське Коростишівського району) був одним із найважливіших залізоборних центрів стародавньої Русі, де на значній площі одночасно діяли десятки сиродутних горнів. Добре було розвинено залізорудне ремесло і в Райковецькому городищі (Бердичівський район) та в інших місцях житомирської землі. Дослідник Б.О.Колчин дійшов висновку, що металургійна промисловість на Русі була винятково сільським промислом, який зберігав общинний характер [5:199].

Виплавляли залізо у так званих сиродутних горнах, які складалися із обмащеного глиняного дерев'яного каркасу. У верхній частині горна робили отвір для заповнення його дров'яним вугіллям і болотною рудою. Для того, щоб горіння було кращим, горни мали керамічні сопла-продукти. Цим досягалася температура до 700–800 градусів за Цельсієм. Саме така температура була достатньою, щоб із болотної руди виплавляли залізо. На Райковецькому городищі під час розкопок було знайдено домницю, яка мала 180 см у зовнішньому діаметрі. Залізо з неї витікало по каналах, яких було вісім, у спеціальні гнізда. Райковецькі ремісники добували руду тут же, на берегах річок Гнилоп'яті та Тетерева. Обробка заліза і виготовлення з нього численних знарядь для господарства, військової справи й речей побуту здійснювалися у ковальських майстернях, залишки однієї з них знайдено на Райковецькому городищі [6:34–46].

Розвивалися й інші види ремесел, зокрема гончарство, виробництво цегли, й особливо поширена була така галузь, як деревообробна. Адже дерево було основним матеріалом для зведення житла й господарських споруд, оборонних стін, саней, човнів, домовин, храмів тощо. Якщо для сільських поселень лісостепової частини Житомирщини були характерні напівземлянки з двосхилим дахом і дерев'яними стінами, обмащеними глиною, то житло древлян–лісовиків являло собою дерев'яний зруб і покрівлю як єдине ціле, зведене з кругляків або колотих плах. У побуті древлян широко використовувався глиняний посуд – горщики, миски, сковорідки, які спочатку виготовлялися вручну в домашніх умовах і випалювалися на відкритому вогні. З появою в VIII ст. гончар-

ного круга виникають гончарні майстерні, поліпшується якість і збільшується асортимент виробів. Ремісники-гончарі почали виготовляти посуд не тільки для власних потреб, а й для обміну і торгівлі.

Серед міст за розвитком ремесел був відомий Вручий (нині Овруч), який славився виробництвом шиферних прясель. Прясла використовувалися в прядінні та ткацтві, й попит на них був великий. Вони являли собою округлі керамічні або кам'яні важки, що насаджувалися на кінець веретена для надання йому обертального руху. На околиці міста працювали спеціальні майстерні для виготовлення прясел з шиферу. Їх виробництво було в певній мірі механізованим і вимагало наявності таких інструментів, як пилка, зажими, свердла, різак, токарний верстат, лучковий привід. Виробництво було розраховано на широкий збут товарів. На багатьох пряслах, знайдених археологами, є написи або мітки їхніх власників. У написах найчастіше згадуються жіночі імена, що дає підставу вважати прядіння й ткацтво жіночим заняттям. Археологи також встановили, що овруцькі прясла йшли на продаж не тільки в руські землі, а й у Польщу та Велику Болгарію. Крім прясел, ремісники Овруча виробляли і постачали у різні райони Русі натільні хрестики, іконки, великі партії шиферних плит для культового і цивільного монументального зодчества [7:176].

У VI–VIII ст. у східнослов'янських племенах проходила внутрішня консолідація – мовна, культурна і економічна. Зауважимо, що напередодні утворення Давньоруської держави, східнослов'янські племена були не маленькими племенами, а великими етнічними спільнотами – союзами племен. Одним із могутніх і великих союзів, який об'єднував біля 8–10 племен, був і древлянський. Його назва певно пішла від назви одного з племен, назви інших племен з часом забулися.

Поступово древлянський союз племен, як і інші східнослов'янські союзи, переріс у VIII ст. в утворення більш високого соціально-політичного рівня – племінне князівство. Проіснувало воно протягом століття по тому, як виникла Давньоруська держава. Лише князю Володиміру Великому вдалося в 80-х рр. X ст. зламати владу племінних князівств й остаточно приєднати їх землі до складу Київської Русі.

Головне місто древлянського союзу племен, резиденцією його князів був Іскоростень. Розташоване воно було на обох берегах річки Уж, притоки Прип'яті. Археологічні дослідження трьох городищ і розкопка 77 курганів підтвердили літописну розповідь, що місто є одним із найдавніших в Україні. Першу згадку про Іскоростень знаходимо в «Повісті минулих літ» під 913 роком [8:24]. На цей час місто було важкодоступною фортецею, центром древлянського князівства на чолі з князем Малом. Тут мешкали мужні й волелюбні люди, які тривалий час вели боротьбу з Києвом за свою незалежність.

Верховним органом племінного самоуправління й суду було віче. Однак поступово племінна верхівка зосередила у своїх руках усю повноту влади. Вищим виконавчим органом племінного управління стала спочатку виборна, а згодом спадкова князівська влада. Остання здійснювала управління фінансами, їй належали судові й релігійні функції. Внаслідок постійної військової активності й зростання князівської влади навколо князя збиралася з молодих дужих хлопців дружина. Спочатку дружина формувалася на основі родинних зв'язків, а пізніше дружинники ставали професійними воїнами і втрачали зв'язки зі своїм родом.

Важливе місце в системі політичної організації древлянського князівства займали жерці – служителі язичницьких культів, без втручання яких не приймалося жодне важливе рішення. У древлян існували культові споруди – капища і требища, в яких під дахом або ж просто неба стояли язичницькі божества з дерева чи каменю. Так, капища здебільшого являли собою двоскатний дашок на стовпах, що споруджувався над ідолами.

Наукою доведено, що провідним осередком східнослов'янської державності стало Середнє Подніпров'я з центром у Києві. Спираючись на дружини полян, київський князь, як вважає Б.О.Рибаков, досяг певної влади над тими союзами племен, головні ріки яких (Ірпінь, Тетерів) текли до Києва, зокрема древлянами [9:99]. Відповідно до літопису, захопивши підступно київський стіл і вбивши Аскольда, Олег у 883 р. почав воювати проти древлян і, «примучивши» їх став брати з них данину по чорній куниці [10:13].

Після смерті князя Олега його наступником став Ігор (912–945). Початок правління Ігоря збігся з активізацією автономістських тенденцій частини східнослов'янських племен. Першими вийшли з покори Києву древляни. Їх приклад наслідували улличі. З ними Ігорю довелося вести тривалу боротьбу. В 914 р. йому вдалося підкорити древлян і призначити данину більшу за ту, яку вони сплачували Олегу. А восени 945 р. київський князь зажадав від древлян, щоб вони двічі заплатили данину. Формою збирання данини було полюддя. Цим словом називали і сам об'їзд київським князем підвладних земель для збору данини. Зміст полюддя найкраще описав візантійський імператор Костянтин Багрянородний у творі «Про управління імперією» [11:270]. Київський князь зі своїми дружинниками вирушав на полюддя у листопаді й тільки навесні повертався до столичного граду. Йшов він у напрямку на Малин, Іскоростень, Овруч, а звідти по р.Уж направлявся до Дніпра і по річці прямував у землі радимичів, дреговичів, потім до сіверян, полян [12:7].

Князь і його дружина, звісно, не об'їжджали всі населені пункти, щоб зібрати данину. Вона стягувалася у задалегідь зазначених місцях – становищах – і концентрувалась у спеціальних місцях – погостах, які відвідували київський князь і його дружина. На думку Б.Д.Грекова, погости були своєрідними державними осередками, що зміцнювали владу київських князів на місцях [13:301]. Полюддя давало неабиякий зиск від продажу на міжнародних торговельних ринках хутра, меду та інших товарів, здобутих під час зимового полюддя.

Князь Ігор, порушивши встановлені норми полюддя, спричинив перший значний соціальний конфлікт на древлянській землі. Древляни на чолі зі своїм князем Малом, час правління якого збігся з повстанням древлян 945 р., дійшли висновку: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його». І далі літописець Нестор повідомляє, що рада древлянських вождів на чолі з Малом ухвалила: «Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить» [14:30]. Князь Ігор і його дружина трагічно загинули, а Древлянська земля в черговий раз зробила спробу відокремитися від Києва.

До недавнього часу в історичній літературі оцінка древлянського повстання була однозначною: то був класовий антифеодальний протест. Між тим академік П.П.Толочко стверджує, що в древлянському повстанні більшою мірою виявилися суперечності між центральною владою Києва і древлянськими князями, які не бажали їй коритися [15:220].

Після смерті Ігоря його дружина княгиня Ольга успадкувала владу і стала правителькою величезної держави. Нікому з володарів Київської Русі літопис не приділяє стільки уваги, як Ользі, яка протягом двох десятиріч виступає як «наймудріша серед усіх людей». Літописна розповідь починається з докладного опису помсти, яку вчинила Ольга древлянам за смерть свого чоловіка. Вирушивши в древлянську землю, вона спочатку влаштувала біля Іскоростеня тризну на могилі Ігоря, споїла хмільним медом п'ять тисяч поважних жителів міста, а потім наказала всіх їх убити. Певно, в цьому переказі наявний фантастичний елемент, адже в самому Києві тоді не було стільки сановників, не кажучи вже про кількість жителів Іскоростеня.

946 р. Ольга зі своїм військом підійшла до Іскоростеня, взяла його в облогу, але захопити не зуміла. Тоді вдалася до хитрощів і запропонувала жителям міста відкупитися незначною даниною, яка їм коштувала втрати рідного міста й життя. Іскоростень був спалений, населення знищене. «І пішла Ольга по Древлянській землі з сином своїм й дружиною своєю, встановлюючи устави і уроки» [16:35]. Вирушивши в путь, Ольга певно зазнавала страху перед місцевим лісовим людом, бо наказала копати криниці, щоб поїти воїнів чистою водою та прокладати дорогу – гать серед боліт. До наших днів народна пам'ять зберегла назви кількох лісових урочищ, зокрема на Лугинській землі, серед яких Йовжин колодязь, Йовжина грядка на старій дорозі з Овруча на Олевськ.

Придушивши повстання древлян і зруйнувавши Іскоростень, Ольга остаточно приєднала Древлянську землю до Київської Русі. Водночас вона змушена була провести реформу, за якою встановлювалися норми податків і так звані «устава» та «уроки». Останні – це знаки-тавра княжої і боярської власності на землю, ловища та ін., зроблені на деревах, стовпах, каміннях [17]. Таким чином, були чітко встановлені землі, з яких через певні проміжки часу мала збиратися означена кількість данини. Регламентация феодальних відносин мала велике значення для соціально-економічного розвитку Київської держави, оскільки у виробника залишалася частина додаткового продукту, який він міг витратити на розширення свого господарства.

Княгиня Ольга, спаливши Іскоростень, перенесла центр Древлянської землі до Овруча (Вручя). В ті часи це була міцна фортеця, що стояла на крутій горі, яка робила її з двох боків неприступною, з двох інших – оточена валами та ровом, через який перекидали міст. 977 р. місто вперше згадується в «Повісті минулих літ» під назвою Вручий [18:44].

Щодо походження назви міста існує кілька легенд. Одна з них розповідає про те, що з незапам'ятних часів був заселений правий берег річки Норинь при впадінні в неї притоки Ручай; інша – навколо міста-фортеці був насипаний великий вал, що мав форму обруча. Залишки укріплень тих часів збереглися до сьогодні.

За володіння Овручем і всією Древлянською землею точилася гостра боротьба між синами Святослава – Ярополком і Олегом. Ярополк був київським князем, а Олег володів Древлянською землею, яку отримав ще за життя батька. Ворожнечу між братами посіяв київський боярин і воєвода Ігоря, Ольги і Святослава Свенельд, який свого часу брав участь у збиранні князівського полюддя і добре знав древлянські ліси. Коли ж ця земля перейшла до рук Олега, Свенельд втратив навіть право збирати податки. Тому Олег рішуче відкинув спробу сина Свенельда Люта пополювати в межах його феодальних володінь. Лют був убитий. Щоб помститись за сина, Свенельд підбив князя Ярополка виступити походом на Олега, наставляючи його словами: «Піди на брата свого, і візьмеш ти волость його один» [19]. Наведені літописні рядки спростовують припущення деяких істориків, зокрема Б.Д.Грекова, про те, що ніби Ігор посадив воєводу Свенельда в Древлянську землю.

Ярополк піддався підбурюванню воєводи Свенельда і виступив з військом на брата. У першій же сутичці, що сталася 977 р. поблизу Овруча, дружина Олега зазнала поразки і почала панічно відступати до міста, до якого вів вузький міст, перекинутий через глибокий рів. Саме на цьому мосту сталася страшenna тіснота й штовхання, люди і коні падали на дно рову. Одним із перших упав туди і князь Олег. Ніхто і не помітив того. Згодом за наказом Ярополка його знайшли серед трупів, якими був переповнений рів. Поховали Олега з великими почестями поблизу Овруча. За язичницьким звичаєм над ним насипали велику могилу [20:45].

У другій половині XII ст. Овруч знову часто згадується в літописі. Місто стає резиденцією одного із князів – Рюрика Ростиславовича, який займав великокнязівський стіл з 1173 по 1210 р. (з перервами) [21:507:522]. Упорядник Київського літопису ігумен Видубицького монастиря Мойсей [22:364:366] вписав до нього «Похвалу» великому князю київському і вручайському. Чим же заслужив князь такої честі? Він побудував для Видубицького монастиря велику кам'яну стіну, що стала надійно захищати увесь комплекс монастирських споруд від щорічної весняної повені дніпровських вод. Тільки в «Похвалі» літописець 11 разів повідомляє про те, що Рюрик, який поїхав до Овруча, любив своє місто, часто їздив і подовго жив у ньому, особливо восени. Так, під 1195 р. літописець записує: «І розпустив Рюрик дружину свою, і братів своїх, і дітей своїх, а сам поїхав у Вручий за своїми ділами» [23:358]. Займався тут великий князь і державними справами. В Київському літопису під 1197 р. повідомляється, що Рюрик «послав із Вручого... посла із хресними грамотами» [24:359].

Чим прислужив великий князь рідному Овручу, в якому, як пише М.Грушевський, він «просидів у древлянських землях тридцять літ» [25:257:288]? Михайло Грушевський був схильним до думки, що саме Рюрику, а не Володимирі Великому, як вважали чимало істориків, належить побудова прекрасної церкви святого Василя в Овручі [26:40:257]. Академік П.П.Толочко в фундаментальній праці «Київська Русь» на основі порівняльного аналізу кращих зразків монументальної архітектури Русі кінця XII ст., а саме храмів Трьохсвятительського (1189) у Києві, св. Василя (1190) в Овручі, Апостолів (1197) у Білгороді, приходять до висновку, що одним із

будівничих цих споруд був знаменитий київський архітектор Петро Мілоніг, який працював при дворі великого київського князя Рюрика Ростиславовича [27:329]. Сам Рюрик носив християнське ім'я Василія.

На долю кам'яного золотoverхого храму святого Василія випала нелегка доля. В 1240 р. його пошкодили монголо-татари, а в пізніші часи він неодноразово зазнавав руйнувань. Тільки в 1908–1912 рр. храм відбудували архітектори О.В.Щусев та П.П.Покришкін. У 1984 р. сталася чудова подія – в храмі були виявлені невідомі до того твори давньоруського живопису.

Літопис називає в обширній Київській землі, до складу якої входили і землі древлян, біля 80 міських центрів – це значно більше, ніж в інших давньоруських князівствах. Серед таких центрів були і справжні міста, а також укріплені феодальні двори-замки, прикордонні фортеці. Давньоруське слово «град» або «город» походить від слова «городити», тобто укріпляти. Воно означало всякий укріплений населений пункт незалежно від його соціальних функцій. До числа древлянських літописних городів належать Іскоростень (м.Коростень), Вручий (м.Овруч), а також Здвизень на лівому березі Здвизеня (нині с.Здвизка Коростишівського району), Ушеськ на правому березі Уші (нині городище в урочищі Сайки біля с.Ушомира Коростенського району), Городеськ на лівому березі Тетерева (нині с.Городське Коростишівського району) [28:149:230:236:416–417]. Останній був насамперед значним центром чорної металургії на півдні Русі.

У південній частині Житомирської землі збереглися залишки сторожових фортець, які відігравали роль передових постів у боротьбі з степовими кочівниками, зокрема, з половцями. Значними з них були Колодяжин на правому березі Случі (нині городище біля с.Колодяжного Дзержинського району), який водночас був центром світського і церковного землеволодіння та розвивався переважно на сільськогосподарській основі. Його виробнича база знаходилася за межами міста-фортеці. Ремесло в ньому відіграло другорядну роль. Деревич – центр удільного князівства на лівому березі Деревної (нині с.Великі Деревичі Любарського району) – був замком, що височів на досить вигідній місцевості. З трьох сторін його оточувала річка Деревичка, а з четвертої – він був прикритий трьома глибокими ровами з валами над ними. Стіни замку були дерев'яними, взруб. До головного в'їзду вів міст, на випадок облоги був запасний вихід [29:397,399]. Найбільшим містом була Котельниця – центр удільного князівства на правому березі Гуйви, притоки Тетерева (нині Стара Котельня Андрушівського району). Це був великий і сильний замок, який восени 1148 р. київський князь віддав сину Юрія Долгорукого Ростиславу [30:219]. Як зазначав М.Грушевський, про Котельницю в XVI ст. говорили: «городище велми доброе, мало не такоє як житомирское» [31:288].

До стародавніх міст України належить і Житомир, виникнення якого вчені відносять до 884 р. Стоїть він на скелястих берегах річки Тетерева та його притоки Кам'янки. Найдавнішим було городище, яке виникло в районі Замкової гори. Тут мешкало одне із древлянських племен – житичі, що входило до великого й могутнього древлянського союзу племен. Подібно до древлян і в інших східнослов'янських союзах племен здебільшого збереглася лише назва союзу. Нагадаємо, що Костянтин Багрянородний у своєму творі «Про управління імперією», окрім відомих слов'янських племен, називає і кілька племен, невідомих за літописами. А чеський і словацький вчений П.Й.Шафарик вважав, що назва міста Житомира означає місце проживання племені житичів, їх центр. Тому позбавлені вірогідності твердження окремих місцевих краєзнавців, які заперечують існування племені житичів.

Автор схильний думати, що назва древлянського племені – житичі – походила від назви головного злаку жита, який з давніх часів добре родив у цій місцевості та був найціннішим продуктом харчування. Треба брати до уваги і те, що вже в ті далекі часи землі навколо міста та на південь від нього були житницею Древлянської землі, а саме місто – торговим центром, де міняли, міряли, торгували житом. Незаперечним доказом того, що жителі міста займались саме вирощуванням злаків, стали серпи й дерев'яні відра із зерном і печеним хлібом, знайдені археологами В.Б.Антоновичем і С.С.Гамченком у розкопаних ними в різний час 77 похованнях житомирського могильника, який був розташований на високому березі річки Кам'янки і нараховував близько 500 поховань. Житичі також полювали на хутрових звірів, займались бортництвом, рибальством. Знали вони залізоробне, гончарне, ювелірне, косторізне ремесла, продукція яких ішла на продаж.

З 946 р. Древлянська земля, а з нею й Житомир остаточно входить до складу Київської Русі. За її часів Житомир не був значним містом, не лежав на князівських шляхах, якими ходили за полюддям, мабуть, тому немає згадки про нього в давніх літописах. З 1241 р. для міста настали сумні часи. Воно зазнало страшних руйнувань від орд хана Батия. Та згодом самотужки місто відродилося. За литовської доби Житомир входить уже до 14 найбільших міст князівства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Літопис руський. За Іпатським списком. Переклав Леонід Махновець. – Київ: Дніпро, 1990. – 591 с.
2. Там само.
3. Там само.
4. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – Київ: Наукова думка, 1991. – 541 с.
5. Колчин Б.А. Черная металлургия и деревообработка в Древней Руси // Материалы и исследования по археологии СССР. Вып.2. – М., 1953.
6. Гончаров В.К. Райковецкое городище. – Киев, 1950.
7. Толочко Петро. Київська Русь. – Київ: Абрис, 1996. – 359 с.
8. Літопис руський.
9. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – М., 1982.

10. Літопис руський.
11. Багрянородный Константин. Об управлении империей. Пер. Г.Г.Литаврина // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982.
12. Толочко П.П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – Киев: Наукова думка, 1987. – 246 с.
13. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1953.
14. Літопис руський.
15. Толочко Петро. Київська Русь.
16. Літопис руський.
17. Там само.
18. Там само.
19. Там само.
20. Там само.
21. Там само.
22. Там само.
23. Там само.
24. Там само.
25. Грушевський М. Історія України–Руси. – Київ: Наукова думка, 1992. - Т.2. – 633 с.
26. Грушевський М. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя.
27. Толочко Петро. Київська Русь.
28. Літопис руський.
29. Там само.
30. Там само.
31. Грушевський М. Історія України–Руси. Т.2.

Іващенко Олена Микитівна – кандидат історичних наук, професор кафедри історії і політології Житомирського державного педагогічного інституту ім. І.Франка.

Наукові інтереси:

– Історія України, Волині, Житомирщини.